HENK TE VELDE

LAND VAN REDENAARS EN DEBAT

Politieke welsprekendheid en discussiecultuur in Nederland van 1800 tot nu

2025 Prometheus Amsterdam

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden te achterhalen. Aan hen die desondanks menen aanspraak te kunnen maken op enig recht, wordt verzocht contact op te nemen met Uitgeverij Prometheus, Postbus 1662, 1000 BR Amsterdam.

Alle rechten voorbehouden. Tekst- en datamining van (delen van) deze uitgave is uitdrukkelijk niet toegestaan.

© 2025 Henk te Velde
Omslagontwerp Jan van Zomeren
Omslagbeelden met de klok mee: BNA Photographic / Alamy Stock Photo | ANP / Robin Utrecht | Collectie Groninger Archieven | Rijksstudio / Gijsbertus Jan Sijthoff | Wikimedia Commons
Foto auteur Bob Bronshoff
Lithografie afbeeldingen BFC, Bert van der Horst, Amersfoort
Zetwerk ZetSpiegel, Best
www.uitgeverijprometheus.nl
ISBN 978 90 446 5778 4

Inhoud

Woord vooraf 7

Inleiding 9

1 Radicale volksvertegenwoordiging en publieke harmonie, 1796-1840 31

2 Liberaal debat en de domineestoon, 1840-1880 63

3 Publiekspolitici en overal debat, 1880-1918 97

4 Troelstra's vergissing, groepsgevoel en premiers op de radio, 1918-1940 141

5 Welsprekendheid in oorlogstijd, 1940-1949 171

6 Afscheid en doorwerking van het oorlogspathos, 1950-1980 221

7 'Saaie' bestuurstaal op het politieke toneel, 1980-2002 265

8 Publiekspolitici en het debat in de Kamer sinds 2002 287

Conclusie 321

Noten 331
Aangehaalde literatuur 369
Illustratieverantwoording 403
Persoonsnamenregister 404

Woord vooraf

Politieke redenaars, zijn die er werkelijk geweest in Nederland? Dat was wel eens de reactie als ik uitlegde aan welk boek ik werkte. De reactie maakt duidelijk dat er in ieder geval weinig herinnering is aan zulke redenaars. Toch zijn die er wel degelijk geweest, maar er is in Nederland geen *traditie* van redenaars, zodat de herinnering aan hen telkens wegzinkt. Het is een van de stellingen van dit boek. Belangrijk is ook dat wat een 'redenaar' is, niet vaststaat maar aan tijd en voorkeuren gebonden is. Dit boek onderzoekt naast de redes zelf de historische waardering voor welsprekendheid, los van de vraag wie we (achteraf) aansprekende redenaars vinden. Het is bovendien een historisch onderzoek naar politiek debatteren en discussiëren en naar de plaats van rede en debat in de ontwikkeling van politiek.

Het boek vloeit voort uit mijn belangstelling voor de cultuur van de politiek, maar meer dan eerdere boeken is dit werk ontstaan uit samenwerking in het onderwijs. Samen met specialist in argumentatieleer Ton van Haaften gaf ik jarenlang college over politiek debat, later gaf ik ook met retoricakenner Jaap de Jong college over politieke redevoeringen. Al ben ik historicus gebleven, ik heb toch veel van hen geleerd en van de studenten die de colleges volgden. Het onderzoek van studenten, hun ideeën over welke redes en debatten de moeite waard waren en soms ook de bronnen die ze gebruikten, hebben me op gedachten gebracht die ik anders niet gemakkelijk had gevonden. Ik heb veel gehad aan de werkgroepen van de afgelopen jaren en in de noten dank ik de studenten die me concreet verder hebben geholpen en via hen ook de bredere groep die ik niet apart kan noemen.

De eerste versie van de tekst heb ik voorgelegd aan meelezers. Mieke

Aerts en Ton van Haaften lazen de hele tekst, een groep studenten van Jaap de Jong las delen, en commentaar kreeg ik ook van de directe collega's Lauren Lauret, Jasper van der Steen en Anne Heyer, die met een verwant project bezig zijn, Bart van der Boom, alsook van Marieke van Oostrom van Prometheus. Zij allen hielpen mij nadenken over de kern en de hoofdzaken van het boek. Ze maakten van dit boek meer dan een product van een individu alleen en versterkten het plezier dat ik er zelf al aan beleefde. Ik ben nu enige tijd universitair bestuurder en leer sommige onderwerpen uit dit boek nu ook van een praktische kant kennen. Belangrijker is dat ik door die nieuwe opdracht mijn onderwijservaring vrij abrupt heb moeten afsluiten. Het is een reden te meer om dit boek op te dragen aan de studenten die hopelijk net zoveel van mij hebben geleerd als ik van hen, voor het onderzoek en voor het leven.

Inleiding

Politici moeten het vooral met de mond verdienen, schreef een van hen in een terugblik.[1] Zonder het gesproken woord gaat het niet. Dat geldt voor meer functies, maar zeker voor politici. Politici brengen maatschappelijke vragen en politieke oplossingen onder woorden. Als bestuurders leggen zij beleid uit en verantwoorden het, als volksvertegenwoordigers controleren en kritiseren zij beleid en als publiekspolitici en volksleiders mobiliseren zij een aanhang en spreken die toe. In al die gevallen doen hun woorden ertoe en je kunt zeggen dat die de werkelijkheid veranderen. Hun woorden zijn daarmee niet het tegendeel van daden maar zélf daden. Van dit onmisbare instrument van vertegenwoordigende politiek bestaat voor Nederland amper geschiedschrijving. Daardoor komen we vaak niet verder dan het cliché dat Nederlanders niet kunnen spreken. Dit boek neemt als uitgangspunt dat er wel degelijk een retorische traditie bestaat, maar dat die nauwelijks zichtbaar is. De nauwelijks zichtbare traditie verdient de aandacht en ook wat door die traditie aan het zicht is onttrokken. Dan gaat het om alle functies van het gesproken woord in de vertegenwoordigende politiek van nu en vanaf eind achttiende eeuw. Wie vertegenwoordigende politiek wil begrijpen, zal zich moeten afvragen hoe overtuiging en discussie werken. Taal is daar de kern van.

Het maakt minder uit of politici mooi spreken en zuiver redeneren dan of hun woorden effectief zijn. Hun woord is geen doel op zich maar een middel. Het is wel vaak hun belangrijkste middel; het raakt aan veel belangen en wordt dus strategisch gebruikt. Dat komt de schoonheid niet ten goede. Zo is de Troonrede een boodschappenlijst van ministeries: niet mooi en ook als rede voor een groot publiek weinig

effectief. Wel hebben woorden in zo'n context gewicht. Toen zonder uitgesproken bedoeling in de Troonrede van 2013 het woord participatiesamenleving viel, leek dat zo ongeveer een ideologische koerswijziging. Enkele maanden later kozen de deelnemers aan een congres van Onze Taal het begrip tot woord van het jaar. Woorden doen ertoe, zeker woorden met een metaforische lading.[2] Nederlandse politici realiseren zich dat vaak niet. Zo kreeg Wim Koks metafoor van het afschudden van de ideologische veren een betekenis die de premier helemaal niet voorzien had.[3] Deels verklaart deze vorm van woordblindheid waarom politici lang terugschrokken voor oefening in presentatie. Mediatraining maakte de indruk van 'mannetjesmakerij'. Werden politici zo geen trekpoppen in de handen van publiciteitsmanagers? De vorm mocht de inhoud niet overstemmen, de presentatie moest naturel en authentiek blijven. Uit sober, desnoods onhandig presenteren moest blijken dat de boodschap oprecht was.

Zo ontwikkelde zich het clichébeeld dat Nederlandse politici geen redenaars zijn. 'Goed spreken kunnen onze politici niet,' heette het in 2001. Volgens Hans van Mierlo een jaar eerder was 'poldertaal de politieke taal in ons land. Wijd, vlak, saai, en vooral gericht op consensus.' 'Grote redenaars zijn in dit land altijd zeldzaam geweest,' zei Tweede Kamervoorzitter Dick Dolman in 1981. Zijn verklaring: 'Retoriek behoort vooral bij uitzonderlijke tijden, waarnaar wij niet hoeven te verlangen.'[4] Die redenering is al te vinden in de achttiende eeuw, toen men meende dat een Demosthenes of Cicero alleen nodig was in de 'tijden der geweldigste beroeringen'.[5] Er is iets voor te zeggen, zoals in dit boek blijkt uit de grote rol van welsprekendheid in de Tweede Wereldoorlog. Maar de standaardverklaring is die van Van Mierlo: in een land van polderaars heerst vlakke taal.

Veel van deze uitlatingen stammen uit de laatste twee decennia van de twintigste eeuw, toen welsprekendheid meer verdacht was dan ooit – zoals duidelijk zal worden. Ook verwijst de standaardverklaring naar een specifieke politieke taal, die van politieke bestuurders van wie een sobere en ingetogen stijl verwacht wordt. Voorzichtige compromissen, bestuur in een land van minderheden, premier als eerste onder gelijken, een tot de Republiek teruggaande bestuurderstraditie, bij elkaar heeft het geleid tot een zo ingetogen traditie dat er nauwelijks een be-

wustzijn van bestaat.[6] Toch is er een Nederlandse traditie van politieke taal en redes. De traditie is weinig zichtbaar omdat ze slechts een simpele praktijk lijkt: 'Zo doen we dat hier nu eenmaal.' Die praktijk ging echter gepaard met de houding: 'Zo hoort het hier nu eenmaal.' De praktijk was dus normatief en daarmee een traditie – traditie zou je kunnen omschrijven als een normatieve praktijk en een praktijk die wordt doorgegeven.

Het best valt de traditie te illustreren met redevoeringen van een speciaal karakter, nationale crisisspeeches. Door al zulke redes heen klinkt een bestuurderstaal met een lange geschiedenis. Alvorens in de hoofdstukken te laten zien wat zich allemaal buiten de traditie afspeelde en vaak half of helemaal vergeten werd, begint dit boek met het zichtbaar maken van de traditie zelf. Van de coronaspeech van Rutte in maart 2020 kan de bestuurderstraditie van premiersspeeches via Den Uyl in de jaren zeventig teruggevolgd worden tot Colijn in de jaren dertig. Daarna zal blijken dat de premiers tussen hen in ook in deze traditie passen. Het is de eenvoudigste manier om dit boek in te leiden.

Rutte – Den Uyl – Colijn

Op 16 maart 2020 om zeven uur 's avonds hoorden ruim 7,5 miljoen Nederlanders minister-president Mark Rutte op de televisie over de coronacrisis. Dat een premier de bevolking zo toesprak, was volgens alle commentaren 'voor het eerst sinds premier Den Uyl zich in 1973 rechtstreeks tot de bevolking wendde over de oliecrisis'.[7] Ruttes 'Torentjesspeech' deed inderdaad denken aan die rede van 1 december 1973 en aan de manier waarop Den Uyl destijds zijn speech had gepresenteerd. De overeenkomsten tussen beide speeches zijn niet toevallig. Rutte en zijn tekstschrijver Jan Walravens zijn beiden historicus. Walravens noemde later Den Uyls speech als inspiratiebron en voor Rutte lag die inspiratie voor de hand. Hij kon zich als liefhebber van de politiek uit Den Uyls tijd urenlang vermaken met opnames van partijcongressen van toen.[8]

Ruttes rede had dus een voorganger in 1973 maar ze was toegesneden op 2020. Meer regeringsleiders hielden dat jaar zulke coronaspeeches en Rutte wilde de urgentie van de crisis onderstrepen, de onzekerheid

van de situatie bespreken en de kabinetsaanpak uitleggen. Dat deed hij in tien minuten. Hij sprak nadrukkelijk en rustig en voor zo'n gewichtige toespraak ook vrij snel, ongeveer honderdveertig woorden per minuut (honderd is weinig, honderdtwintig vrij normaal). De speech bevat tamelijk veel informatie en is spaarzaam met emotie. Rutte toonde medeleven met slachtoffers en met getroffen ondernemers, maar dat was niet gericht op emotie, eerder op het welwillend stemmen van het publiek. Verder noemde hij met een inclusief wij de 'hartverwarmende voorbeelden' van 'dat we voor elkaar klaarstaan'. Aan het einde kwam hij met een moraal en een ingetogen beroep op emotie: 'We moeten dit echt met zeventien miljoen mensen doen. Samen komen we deze moeilijke periode te boven. Let een beetje op elkaar. Ik reken op u. Dank u wel.' [9]

De ingetogen emotionering paste in een bestuurderstraditie evenals de volgens commentaren 'Nederlandse' nadruk op uitleg, 'rationeel, praktisch, zonder blad voor de mond en gericht op verbinding'.[10] Rutte kwam met drie scenario's voor bestrijding van de epidemie en met een verhaal over 'groepsimmuniteit'. 'Dat moet ik uitleggen,' zei hij voor hij daaraan begon. Dit snel achterhaalde betoog toont vooral dat hij zich als opperuitlegger opstelde. Het lijkt dan alsof de speech alleen op argumentatie was toegespitst. Dat is echter de vraag, want een snelle vergelijking met de gelijktijdige coronaspeech van de Duitse bondskanselier Angela Merkel laat zien hoe dat eruitziet.[11] Als geschoolde natuurwetenschapper legde zij tegen een volstrekt neutraal blauw decor zelf uit hoe het zat, Rutte zei dat we met zijn allen op het 'kompas van wetenschappelijke kennis en betrouwbare feiten [moeten] blijven varen'. Hij riep dus het gezag van de wetenschap in als steun voor zijn betoog. Ruttes speech draaide daarmee dus behalve om argumentatie vooral ook om vertrouwen. De setting maakte dat duidelijk: in het Torentje gezeten achter zijn bureau, met de handen over elkaar en met een serieuze blik in plaats van zijn normale olijke gezicht. Nadrukkelijk articulerend met een licht onhandige accentuering van woorden – 'wat kan ík doen' in plaats van 'wat kan ik dóen' – las hij zijn toespraak bijna schools voor. Zo benadrukte hij het gewicht van het moment en de rol van kabinetsleider als sober en verantwoordelijk bestuurder.

De speech moest in hoog tempo in elkaar gezet worden. Bij de corona-lunchbijeenkomst in het Catshuis op zondag was ertoe besloten en de uitzending was op maandagavond.[12] Er was weinig tijd om de stijl te doordenken; alleen al daardoor lag het voor de hand voorbeelden te volgen zoals speeches van andere regeringsleiders, maar vooral de toespraak van Den Uyl. De praatprogramma's staken meteen de loftrompet over Ruttes speech: staatsman, waarachtig, de luisteraars werden 'als volwassenen toegesproken met de feiten'. De geschreven pers deed het de dagen erna nog eens over. Journalisten vonden dat hij corona presenteerde als een probleem 'dat ons allemaal raakt' en 'slaagde voor zijn examen als staatsman'. Hij was volgens hen 'een man van gans het volk' geworden.[13] Journalisten waren zich bewust van de parallel met Den Uyls toespraak; net als toen ging het over iets wat ingreep in het dagelijks leven van bijna iedereen. Voor dit boek is vooral de vergelijkbare presentatie van belang met de voor de Nederlandse bestuurderstraditie typerende menging van gezag, vertoon van redelijkheid en ingehouden emotie en moraal.

Bijna vijftig jaar voor Rutte reserveerde de regering op 1 december 1973 vanaf twintig over acht een kwartier zendtijd voor de minister-president op de twee televisiekanalen en drie officiële Nederlandse radiozenders. De rede werd klassiek, bleef in herinnering en diende Rutte als voorbeeld. Den Uyl legde de bevolking het effect uit van de olieboycot door een aantal Arabische landen vanwege de Nederlandse steun aan Israël in de oorlog van dat jaar. Volgens *NRC Handelsblad* gebruikte hij zijn gezag als premier om paniekreacties te voorkomen. Hij deed ook volgens anderen wat hij moest doen: zakelijk met voorzichtige emotionering. Zijn licht vermanende, gedragen toon werkte toen goed: 'Houdt u aan die honderd kilometer maximum op de weg. Vrachtwagenchauffeurs, houdt u aan de tachtig kilometer. Wees zuinig met elektriciteit, zet de verwarming wat lager en eerder af.' Iedereen deed meteen de verwarming lager en de gordijnen dicht. De uitsmijter was bijna kitsch. Het ging erom, zei Den Uyl, 'het samen te vinden in volle bussen, trams en treinen. Maar als we daartoe bereid zijn, dan wordt het geen koude winter, al vriest het nog zo hard.'[14]

De kale televisiestudio met twee microfoons op een tafel sloot opwinding en grote emotie uit en benadrukte het ethos van de verant-

woordelijke staatsman. Retorisch wat eigenaardig zat Den Uyl met de armen over elkaar in beeld, licht vooroverleunend, wat het geheel een huiselijke uitstraling gaf. Zijn rustige spreektempo van honderd woorden per minuut droeg bij aan een zekere plechtstatigheid, versterkt door een donker pak tegen een donkere omgeving. Voor het effect van de speech was behalve zijn rustige uitleg zijn appèl aan alle Nederlanders in plaats van zijn eigen politieke gelijk belangrijk. Perscommentaren verwezen naar Hendrikus Colijn en die andere klassieke rede, de gaat-u-maar-rustig-slapenradiospeech uit 1936. Den Uyl sprak met eenzelfde rustig bezorgde toon.[15]

Ook bij Rutte werd een enkele keer naar Colijn verwezen, al kwam hij vanzelfsprekend minder voor dan Den Uyl: 'Colijn, Den Uyl, Rutte. Met een crisistoespraak gaat een premier de geschiedenisboeken in. Maar meestal resteert niet meer dan een verkeerd onthouden zinnetje.'[16] Dat Colijn bij Den Uyl vermeld werd, was bijzonder. Colijn had niet voor de televisie gesproken en stond voor alles waar Den Uyl tegen was, zoals kapitalisme en gereformeerde zelfverzekerdheid. Colijn kwam op 11 maart 1936 's avonds om acht uur op de radio.[17] Hij gebruikte de mogelijkheid die zijn eigen kabinet had ingevoerd om uit landsbelang zendtijd te vorderen. Hij zei dat dienstplichtigen langer in de kazerne moesten blijven vanwege de internationale situatie en het militaire vertoon van nazi-Duitsland in het Rijnland en sloot af met de beroemde zinnen:

> Ik verzoek den luisteraars dan ook om, wanneer ze straks hunne legersteden opzoeken, even rustig te gaan slapen als ze dat ook andere nachten doen. Er is voorshands nog geen enkele reden om werkelijk ongerust te zijn. En daarmee, geachte luisteraars, laat ik u over aan de verpozing die de radio u pleegt te bieden. Goedenavond.

Colijn deed in de speech wat volgens klassieke inzichten van een crisisspeech verwacht mocht worden: de situatie is ernstig, de nood is hoog, maar er valt iets te doen, de regering is paraat en neemt maatregelen zodat opwinding onnodig is. De gespannen internationale situatie vroeg om waakzaamheid. Zijn korte rede klonk zakelijk en gedragen, maar hij gaf niet veel feitelijke informatie. Toch stelde hij volgens de

commentaren gerust; dat deed hij dus niet door feitelijke inhoud maar door bezwering en een beroep op het vertrouwen in de regering. De bevolking kon gerust gaan slapen omdat de regering juist waakte en waakzaam was. Vooral door deze beeldspraak is de rede in herinnering gebleven. Uiteindelijk draaide de toespraak om het vertrouwen in hemzelf. 'Dat hij zoo menigmaal kon geruststellen', kwam volgens een (katholieke) bewonderaar doordat hij zelf altijd rustig was.[18]

In 1936 werd niet naar eerdere voorbeelden verwezen, de traditie van minister-presidentiële crisistoespraken in de media is met Colijn en met deze speech begonnen. Hij had al eerder radioredes gehouden, maar niet zo. Ook zijn radiorede bij het verlaten van de gouden standaard en de devaluatie van de gulden later dat jaar was niet zo'n crisisspeech. Wel herhaalde hij zijn geruststelling bij toenemende internationale spanningen later, zodat de herinnering aan de eerste speech versterkt werd. Radio was nog een nieuw medium, Colijn maakte er als een van de eerste politici effectief gebruik van. Tot de komst van de radio kon een kabinetsleider als partijleider grote redes houden in grote zalen maar ontbrak simpelweg het medium om als bestuurder rustig met de bevolking te communiceren. Dagbladartikelen waren er niet mee te vergelijken en microfoons waren niet veel eerder beschikbaar dan radio.

Traditie van minister-presidentiële speeches

Rutte was te jong om Den Uyl in 1973 bewust gehoord te hebben, maar had wel een actieve herinnering aan diens speech. De rede was een bekende verwijsplaats geworden. Zo bestond een traditie van Nederlandse minister-presidentiële speeches terwijl die ogenschijnlijk bijna vijftig jaar niet was geactiveerd. In 1973 bestond er op dezelfde manier een sterke herinnering aan de speech van Colijn, zij het dan als afschrikwekkend voorbeeld van naïeve vooroorlogse politiek. Zo kun je dus op basis van deze drie speeches spreken van een traditie van bijna een eeuw: vorm en toon van zo'n speech werden doorgegeven, ook bij sterk veranderde politieke problemen, politieke ideeën en politieke cultuur. Daar komt iets bij. De redes van Den Uyl en Colijn zijn in herinnering gebleven, maar zij waren niet de enige premiers die het volk in

een ernstige situatie toespraken. Door de eerste commentaren op Rutte – voor het eerst sinds Den Uyl – lijkt dat zo, maar bij nader inzien hebben de meeste premiers na Colijn het volk over radio en televisie crisisboodschappen meegegeven. Die boodschappen kenden een vergelijkbare presentatievorm als Rutte, Den Uyl en Colijn. Kijk maar.

Teruggaande in de tijd, geldt het voor Ruttes voorganger, Jan Peter Balkenende, die op 20 maart 2003 om acht uur in de ochtend in de media een verklaring aflegde over de Nederlandse politieke steun aan de Brits-Amerikaanse inval in Irak. Nederland raakte betrokken bij een oorlog, het ging om iets groots. Dat was ook het geval twaalf jaar daarvoor, op 17 januari 1991, toen Ruud Lubbers zich eveneens om acht uur 's ochtends via de televisie bij het uitbreken van de Golfoorlog tot het volk richtte. In 1973 was er dus de bekende rede van Den Uyl en op 29 november 1968 lichtte premier Piet de Jong in een televisierede de verhoging van de Defensiebegroting toe vanwege de Russische inval in Tsjecho-Slowakije. Op 15 augustus 1962 verscheen premier Jan de Quay om kwart over elf 's avonds voor de radio en het toen net nieuwe medium televisie. Na een lange dag onderhandelen lichtte hij in tien minuten met ingehouden emotie het als nederlaag gevoelde afscheid toe van 'onze roeping in Nieuw-Guinea' oftewel de laatste kolonie in de Oost.[19]

Een decennium daarvoor had Willem Drees op 2 februari 1953 alleen de radio om zijn reactie op de Watersnoodramp met de luisteraars te delen. Er zijn veel verschillen tussen radio en televisie maar voor de bestuurderstraditie maken die niet zoveel uit. Soberheid overheerste in beide media. De Watersnood ging behoren tot de collectieve herinnering, maar de rede van Drees haalde die dramatische canon niet.[20] Er was nog veel onbekend toen hij sprak, hij kon nog weinig zeggen over het regeringsbeleid en de speech definieerde zijn premierschap niet zoals bij Rutte, Den Uyl en Colijn. Qua strekking het meest ingrijpend van alle premierspeeches was de aankondiging door premier Louis Beel op 20 juli 1947 over de twee radiozenders van de eerste 'politionele actie', in feite de oorlogsverklaring van de koloniale oorlog in Indonesië. Door het ongemak van de koloniale herinnering en het ongemak van Beel als spreker zonder retorisch vermogen is ook die rede niet canoniek geworden.

In en rond de oorlog spraken de premiers Willem Schermerhorn en Pieter Sjoerds Gerbrandy regelmatig via de radio. Voor de oorlog deed niet alleen premier Colijn dat, maar ook zijn opvolger Dirk Jan de Geer. De Geer besprak in het laatste jaar voor de oorlog enkele malen de gespannen internationale toestand. Vóór Drees maakten de premiers meer gebruik van de radio dan tegenwoordig van de televisie. De speeches rond de Tweede Wereldoorlog weken ook af door hun emotionering – het is een illustratie hoe bijzonder die tijd ook retorisch was.

Rutte, Den Uyl en Colijn gebruikten radio en televisie voor crisistoespraken, maar in deze opsomming zonder pretentie van volledigheid deden twee op de drie premiers dat. Dat de drie speeches in de collectieve herinnering zijn opgeslagen, heeft minder met hun retorische kwaliteit te maken dan met de ingrijpende consequenties van de besproken kwesties voor alle Nederlanders: corona, oliecrisis, oorlogsdreiging. Colijns toespraak staat daarbij voor de toenemende oorlogsdreiging in de late jaren dertig in het algemeen. Retorisch bevatte Drees' watersnoodspeech dezelfde elementen. Hij toonde net als Rutte medeleven met de slachtoffers, garandeerde een 'krachtige aanpak' vanuit de regering en sprak de 'vaste wil om gezamenlijk de slachtoffers te helpen' onder de bevolking aan. De oorlogsaankondigingen van Balkenende, Lubbers en Beel, alsook de rede van De Jong, bevatten vooral argumenten waarom de tegenpartij niet deugde en oorlogsinspanningen onvermijdelijk waren. Tegenover de Indonesiërs lag de nadruk op de morele superioriteit van de Nederlandse politiek. Toch draaide ook Beels speech om uitleg in een sobere context; vrij veel uitleg ook, met ongeveer vijftien minuten was deze speech een van de langste.

De toespraken bevatten soms opvallende stijlelementen, vooral bij Lubbers, die een plechtige, staatsmannelijk bedoelde toon aansloeg. Vijfmaal zei hij 'de wapens spreken' en de rede bevatte met 'God zij dank', 'licht in de duisternis' en 'een bede' religieuze elementen. Die indruk is nog sterker door het zwaar aangezette 'Velen gingen zeven maal zeven mijl om tot een vreedzame oplossing te komen', wat associaties opriep met de Israëlieten die op de zevende dag zeven maal rond Jericho moesten gaan voordat de stad viel (Jozua 6). Hoewel Lubbers zich af en toe pastoraal uitte en nogal verzot was op de uitdrukking met de zeven mijl, paste die evenmin als de reli-

gieuze kleuring bij zijn technocratische stijl noch bij wat het publiek toen van politieke bestuurders verwachtte. De toon van de rede werd voor lief genomen; de commentaren gingen over de oorlog, amper over de speech zelf.[21]

In de loop van de tijd is er wel een verandering opgetreden in de houding van de premiers. Volgens Colijn en veel van zijn tijdgenoten moest de minister-president burgers paternalistisch geruststellen en top-down bij de hand nemen. In Ruttes tijd stond de premier minder op een voetstuk. Hij moest het vertrouwen van de burger winnen en meer spreken als gelijke van de burger. Verder vallen vooral constanten op: nadruk op gezag, voorzichtigheid met emotie, veel uitleg en wat moraal. Van Colijn tot Rutte werd gezegd dat de redes vertrouwen wekten; commentatoren en de premiers zelf benadrukten hun gezag. Altijd was de toon ernstig, altijd was er een didactisch element en meestal werd een beroep op saamhorigheid gedaan. Dat laatste is de voorzichtige maar terugkerende emotionering. Bij zulke speeches verbaast het niet dat de conclusie luidde: 'Nederland is geen land van grote woorden of grote gebaren.'[22] Op een bepaalde manier was dat waar. De premiers meenden kennelijk dat zij het publiek het best konden overtuigen zonder grote gebaren. De receptie van de speeches deed de rest door 'geen land van grote woorden' de status van evidentie te geven. De uitspraak klopt grotendeels voor regeringsleiders en politieke bestuurders en, wat minder duidelijk, ook voor de geschiedenis van de Tweede Kamer. De conclusie is dus dat er zoiets was als een Nederlandse traditie van bestuurderstaal die effectief werd doorgegeven. De redes putten uit de traditie, vormden en versterkten haar.

Traditie en redelijkheid

Ook onder politieke bestuurders bevestigt de uitzondering de regel. Op 22 juli 2014 hield minister van Buitenlandse Zaken Frans Timmermans bij de Verenigde Naties in het Engels een toespraak over het neerschieten van vlucht MH17 boven Oekraïne. Timmermans wilde de emoties uitdrukken die in Nederland leefden en een appèl doen op de internationale gemeenschap. De sterke emotionering is vergeleken met redes uit de klassieke Oudheid. De toespraak werd geprezen en eindigde

in een kleine verkiezing al snel als beste Nederlandse rede sinds 1945, al deed Timmermans zelf af aan de waardering door de rede in een talkshow onhandig te verdedigen. Het is amper voorstelbaar dat zo'n gezagsdrager zo'n speech in Nederland en in het Nederlands zou houden. Timmermans heeft zijn retorische talent in Nederland zelf dan ook niet kunnen uitbuiten. De rede was en bleef een uitzondering, Ruttes speech bevestigde vrij kort daarna de daarvan afwijkende traditie.[23]

De traditie heeft veel aantrekkelijks. Ze is wars van theatraliteit en erkent de waarde van redelijkheid, uitleggen, verantwoording afleggen en zorgvuldig bestuur. Ze heeft wel de neiging politiek tot bestuur te reduceren en veel te accepteren omdat het land nu eenmaal bestuurd moet worden. Omdat de traditie onder het mom van eenvoudige constatering voorschreef dat Nederland geen land van grote woorden en gebaren behóórde te zijn, werd veel genegeerd of afgewezen wat in die richting wees. Grote woorden golden als ongepast, verdacht of on-Nederlands dan wel juist als zedenprekerij met een al te Nederlandse calvinistische domineestoon.

Zijn er dan wel regels voor taalgebruik in de Nederlandse politiek behalve sober en niet pretentieus zijn? Er is geen echte leerschool en er was dedain voor wie te veel zijn best deed op taal en presentatie. Toch zijn er ten minste twee soorten regels: de regels die volgen uit de zojuist besproken bestuurderstraditie met de kenmerkende mix van vertoon van redelijkheid, beroep op gezag en ingehouden emotie en moraal. Daarnaast zijn er regels die rechtstreeks voortvloeien uit de eis dat politiek maatstaven van redelijkheid volgt. Die eis blijkt vooral in de discussie tussen gelijkwaardige partners waarin argument tegenover argument geplaatst wordt. Discussie als manier om een meningsverschil op te lossen, kent in Nederland een eigen wetenschap, de pragmadialectiek. Die onderzoekt de regels voor een zuivere of 'kritische' discussie en de belemmeringen die daaraan in de weg staan, de drogredenen waarvan de bekendste de ad hominem is.[24] Niet de zaak, maar de persoon: ik wijs jouw redenering af omdat jij me als persoon niet aanstaat. Weinig discussies zijn volstrekt zuiver en de normatieve benadering van de kritische discussie beschrijft een ideale situatie die zich maar zelden voordoet. Zeker een politieke discussie is zelden een zuivere discussie. Deelnemers ontkennen de waarde van redelijkheid niet, maar

proberen wel met alle beschikbare middelen de discussie in hun voordeel te beslechten. Ze zijn, met andere woorden, strategisch aan het manoeuvreren.[25] Politieke debaters doen dat eigenlijk altijd. Redelijkheid wordt bijvoorbeeld strategisch ingezet. Politieke bestuurders zeggen dan redelijk te zijn en daarom mobiliserende, emotionerende en moraliserende retoriek af te wijzen als onverantwoordelijk en ongefundeerd, terwijl ze die eigenlijk om andere redenen onwenselijk vinden. In de Kamer lijken de regels op die voor een kritische discussie maar ook daar speelden altijd andere zaken dan pure argumentatie en nog duidelijker geldt dat voor debatten in volksvergaderingen.

Publieke politiek is meestal geen *discussie* om een probleem of meningsverschil met argumenten op te lossen maar een *debat* dat de partijen willen winnen en dat minder dient om problemen op te lossen dan om de verschillende visies op de problemen kenbaar te maken. Dit is geen discussie aan de keukentafel. Bij openbare politieke discussie is er publiek en tegenstanders willen meestal minder elkaar dan wel het publiek overtuigen. Om geloofwaardig te blijven, moeten ze wel hun standpunten verantwoorden. Zo worden standpunten en argumenten getoetst maar meningsverschillen verdwijnen niet als bij toverslag, al komt er een compromis uit de bus of een meerderheidsbeslissing. Op de lange termijn verschuiven de meningen over politieke kwesties echter wel degelijk en daarvoor zijn debatten belangrijk.

Voor dit boek over politieke taal met alle tijdgebonden ambivalenties, onzuiverheid en trucs is een ideaalmodel van kritische discussie toch nuttig omdat debat op een minimum aan redelijkheid berust. Participanten in een politiek debat pretenderen (impliciet) zekere normen van redelijkheid te handhaven.[26] Ze willen effectief zijn, maar er is enige redelijkheid nodig om te kunnen overtuigen. Hoe dit werkte, wordt hier onderzocht voor parlementair debat (vooral hoofdstuk 2 en 8) en debat in publieke meetings en volksvergaderingen (hoofdstuk 3).

Politieke redevoeringen

Dit boek gaat over veranderingen in politieke spreekcultuur. Wie uitgaat van de bestuurlijke traditie neemt de taal van het politieke domein in engere zin als norm. Zo blijft veel buiten beeld dat het publieke leven

in Nederland gestempeld heeft of marginaal lijkt maar toch de ontwikkeling van politiek laat zien. Behalve een land van rustige bestuurders is Nederland ook een land van redenaars, debat en moreel pathos geweest. Dat krijgt hier de aandacht om de politieke taal in al haar verschijningsvormen te begrijpen. 'Politiek' moet daarvoor breed worden opgevat, niet alleen als regering, volksvertegenwoordiging en politieke partijen, maar inclusief speeches en discussies die het publiek mobiliseerden, de inrichting van de samenleving bespraken of de gevestigde politiek wilden beïnvloeden. De studie van de politieke spreekcultuur moet aandacht besteden aan speeches die niet als politiek gelden, maar politiek-maatschappelijke effecten hadden en de stijl van de politieke taal beïnvloedden of kunnen verduidelijken. Denk aan predikantenwelsprekendheid, die invloed had op de politieke taal of in nationale herdenkingsredes zelf een politieke rol kreeg.

Het onderzoek naar eigenheid, tijdgebondenheid en context van politieke speeches en debat begint bij het gewone werk van de historicus, meer in het bijzonder bij de benadering van de politieke cultuur die onder meer debatvormen tussen politici onderling en relaties tussen politici en hun achterban bestudeert. Debat en redes maken daarvan deel uit. In die zin bouwt dit boek verder op mijn eerdere beschouwingen over politieke cultuur en mijn studies naar stijlen van leiderschap en geschiedenis van welsprekendheid.[27] Het gewone instrumentarium van historici is voor dit boek echter niet voldoende. Bespreking van redes en debat kan niet zonder inzichten uit de studie van retorica, overtuigingskracht en argumentatie. Er is een vakgebied met een geschiedenis die teruggaat tot de Griekse en Romeinse Oudheid met auteurs als Aristoteles, Quintilianus en Cicero. Dit boek put uit die traditie, vooral zoals die tot vandaag doorwerkt, zoals via retoricaspecialist en -docent Antoine Braet.[28] Daarbij blijft dit boek het werk van een historicus. Inzichten uit de retorica en de pragmadialectiek zijn er ondergeschikt aan een historisch betoog; retoricaspecialisten zouden daar zeker wat aan kunnen toevoegen maar dan zou het een ander boek worden. Naast basisinzichten ontleent het betoog wel een vocabulaire aan de retoricaleer, zoals de klassieke indeling van redevoeringen in drie soorten. De *gerechtelijke rede* betreft een juridisch oordeel over een daad in het verleden, de *politieke rede* bespreekt controversiële on-

derwerpen waarover een besluit voor de toekomst moet worden genomen en de *gelegenheidsrede* zoals een feestrede of begrafenisspeech draait om lof, blaam en morele waarden. Voor alle redes kan analyse van de indeling en opbouw verhelderend zijn, vooral de functies van het exordium of de inleiding waaronder het welwillend stemmen van het publiek en van de peroratie of conclusie waarin de kernboodschap herhaald en met een beroep op emoties benadrukt wordt.

Verder is het onderscheid tussen een lage stijl, een middenstijl en een hoge stijl nuttig. Een lage stijl is arm aan stijlfiguren en is ingetogen, een middenstijl is gericht op aantrekkelijkheid met een gematigde hoeveelheid stijlfiguren, een hoge stijl gebruikt veel bijvoeglijke naamwoorden en veel metaforen en ander beeldend taalgebruik, is uitbundig en gericht op emotionering. De analyse van de verschillende stijlen vergt aandacht voor stijlfiguren zoals metaforen. Politici gebruiken bijvoorbeeld *inclusief 'wij'* – zowel de spreker als het publiek, *preteritie* – 'ik ga het niet hebben over' maar het dan toch terloops doen, *drieslag* – 'spreiding van kennis, inkomen en macht', *hyperbolen* of sterke overdrijving – 'een tsunami van islamisering', *anafoor* of herhaling van enkele woorden aan het begin van tekstdelen – 'I have a dream, … I have a dream' en *chiasme* of herhaling met omkering – 'Ask not what your country can do for you; ask what you can do for your country'. De laatste twee voorbeelden zijn niet toevallig van Martin Luther King en John F. Kennedy: effectieve stijlfiguren en metaforen zijn merktekens die iemand voor het publiek tot redenaar maken.[29] Kings 'I have a dream' en Kennedy's inauguratierede als president zijn voorbeelden van een combinatie van politieke en gelegenheidsredes.[30] Dat zijn de Nederlandse premiersspeeches ook, maar bij King en Kennedy ging het in plaats van tamelijk droge crisisretoriek om beroemd geworden en meeslepende vooruitblikken.

Cruciaal voor redenaars zijn de drie klassieke overtuigingsmiddelen: logos of pure argumentatie, ethos of het gezag van de spreker en het welwillend stemmen van het publiek en pathos of beroep op de emoties van het publiek. Volgens Aristoteles draaide overtuiging idealiter alleen om logos maar speelden in de praktijk ethos en pathos een grote rol. Grote redevoeringen maken bijna altijd gebruik van alle drie overtuigingsmiddelen, zoals ook in dit boek telkens zal blijken. In de Nederlandse politiek lijkt pathos van weinig betekenis, maar dat is

gezichtsbedrog. Gevestigde politici zetten weliswaar zelden een uitbundige hoge stijl in maar dat sloot pathos niet uit in de vorm van bijvoorbeeld paternalistische geruststelling die ook op emoties werkte. Bovendien is hoge stijl niet zeldzaam geweest, alleen dan niet in de gevestigde politiek. Omdat er in het gebruik van een hoge stijl geen tot vandaag doorlopende traditie bestaat, wordt die stijl telkens als uitzondering waargenomen.

Er bestaat in Nederland geen collectieve herinnering zoals in de Verenigde Staten aan de muzikaliteit, het ritme en de metaforen van Martin Luther King, of zoals in Groot-Brittannië aan de aforismen en morele aanmaningen van Winston Churchill. De redes van King en de latere president Barack Obama zouden in de Nederlandse context zelfs niet makkelijk te categoriseren zijn. Ze gaan over politiek maar toon, grote woorden en (quasi)religieuze morele boodschap doen in Nederland denken aan een preek. King wás ook predikant. In Nederland is hij altijd bewonderd en dat gegeven helpt om anders naar religieuze retoriek te kijken. De preek is een voor Nederland belangrijke vorm van gelegenheidsrede. Clichés over domineesretoriek en preektoon maken het moeilijk deze politieke taal recht te doen. Politieke redes met die vorm zijn net zomin als die van King af te doen als (zede)'preken'. Ze kunnen het publiek mobiliseren en de bestaande politiek fundamenteel bekritiseren.

De bewonderde Amerikaanse welsprekendheid van King, Kennedy en Obama was politiek maar ze valt met het aanspreken van morele waarden ook in de categorie van de gelegenheidsspeech of de epideiktische retorica, zoals die ook wel genoemd wordt. Politieke speeches zijn epideiktisch als ze betrekking hebben op 'consensus building' binnen een bepaalde groep en daar tot eenheid (in de strijd) willen motiveren en ze draaien in het algemeen om het versterken van publieke waarden.[31] Kings welsprekendheid en indirect ook die van Obama kwamen voort uit de – zwarte – kerken. In Nederland leverden vooral protestantse kerken bekende sprekers. In het verleden hadden de gereformeerde, antirevolutionaire leider Abraham Kuyper en de socialistische en anarchistische leider Ferdinand Domela Nieuwenhuis een theologische opleiding en ervaring als predikant voordat ze politici werden. Als volksleiders wilden ze emotioneren en meeslepen met uit-

bundige retoriek. Ze emotioneerden en sneden morele kwesties aan. Toch vestigde zich de indruk dat de Nederlandse politiek amper epideiktische retoriek heeft gekend.

Retorische situaties

Dit boek gaat over redes en debat in de (nationale) vertegenwoordigende politiek, waar het gesproken woord een onmisbare rol heeft. Geschreven teksten hebben belangrijke functies maar vertegenwoordigende politiek zonder spreken is ondenkbaar. Zoals hoofdstuk 2 illustreert, konden debaters die zich alleen op argumentatie richtten een voorkeur voor geschreven debat hebben. Maar volksvertegenwoordiging kan niet zonder mondelinge uitwisseling. Het gesproken woord is bovendien onvervangbaar bij emotionering, mobilisatie en groepsvorming. Mobilisatie die niet verder komt dan roepen is echter op den duur evenzeer tot onvruchtbaarheid gedoemd als bestuur dat woorden slechts inzet om zich tegen kritiek te verweren; in beide gevallen blijft politiek dan bij woorden alleen. De kunst is om met woorden oplossingen voor maatschappelijke problemen mogelijk te maken.

Retorisch optreden is cruciaal voor wat politiek volgens een bepaalde definitie is: de mogelijkheid om te overleggen en te debatteren (deliberation) alsook te handelen (agency) wanneer collectieve keuzes gevraagd worden.[32] In een befaamd artikel uit 1968 heeft retoricaspecialist Lloyd Bitzer betoogd dat belangrijke en succesvolle speeches een antwoord geven op een 'retorische situatie' waarin een vraagstuk om een reactie vraagt en er voor het publiek iets te kiezen valt; de reactie van het publiek bepaalt dan aard en succes van welsprekendheid en welke actie zal volgen. Dit boek gaat niet over individuele redes maar over de ontwikkeling van spreekcultuur. Die wordt hier per hoofdstuk opgevat als een reeks antwoorden op telkens andere retorische situaties.[33]

Er kwam kritiek dat Bitzer welsprekendheid te passief opvatte – sprekers definiëren en veranderen de nieuwe situatie met hun optreden immers. Ze maken eigen keuzes.[34] Dat blijkt in dit boek. Neem de predikant Kuyper, die politicus was in een tijd van polarisatie tussen liberalen en orthodoxe protestanten. Hij richtte zich op een publiek met orthodoxe sympathieën en een orthodox taaleigen, wilde aanvankelijk heel

Nederland herkerstenen, maar zag dat hij lang niet iedereen zou meekrijgen. Hij koos er toen voor zich te concentreren op gemeenschapsvorming in eigen kring en een eigen partij en polemiseerde tegen iedereen die zich niet voor dat perspectief gewonnen gaf. Zonder de situatie had hij niet kunnen optreden, maar hij definieerde en veranderde die vervolgens ook. Of neem sociaaldemocraat Troelstra en communiste Roland Holst in de revolutionaire situatie eind 1918 – ze meenden dat ze die aantroffen maar ze schiepen die ook. Niet alles hangt van taal en stijl van politici af, maar ze veranderen de werkelijkheid met hun woorden en optreden wel.

Zo draaien alle hoofdstukken om retorische situaties. De laatachttiende-eeuwse politieke en maatschappelijke onvrede schiep de ruimte voor het eerste Nederlandse parlement dat met een nieuwe taal een nieuwe politieke werkelijkheid creëerde. Als reactie op deze retorische mobilisatie legde een nauw met domineeswelsprekendheid verbonden retoriek de politiek in de vroege negentiende eeuw verzoening en harmonie op. Op kerkelijk terrein bleef predikantenwelsprekendheid populair tot in het laatste deel van de negentiende eeuw, maar veel politici keken al vanaf de jaren 1840 meewarig terug op de zelfingenomen verzoenende taal van de vroege negentiende eeuw. Het begrip voor deze welsprekendheid verdween. De vroegnegentiende-eeuwse retoriek van harmonie leidde vooral na 1848 tot een retorische reactie van debat in vaak strenge constitutionele taal. Het debat in de Tweede Kamer bepaalde nu de aandacht (hoofdstukken 1 en 2).

De liberale parlementspolitiek stelde debat en redelijkheid voorop maar beperkte de politieke emancipatie tot de liberale burgerij. Als reactie daarop traden Kuyper, Domela en de katholieke priester Herman Schaepman aan als volksleiders die in de kerk hadden leren spreken. Politiek vroeg toen om de motiverende en groepseenheid benadrukkende epideiktische retoriek waarin deze theologen geschoold waren. Er was behoefte aan groepsvorming en aan meedoen: zelf argumenteren en zelf overtuigd, geïnspireerd en meegesleept worden. Zo levendig als toen is het discussieklimaat in Nederland zelden geweest. Groepsvorming en massaal debat betekenden een ongekende expansie van politiek. De retorische reactie daarop in de jaren twintig en dertig perkte politiek weer in door een nadruk op bestuur en door verzuilde bij-

eenkomsten die nog steeds groepen inspireerden en samenbonden maar ze tegelijk beperkten tot passieve steun (hoofdstukken 3 en 4).

Retorische situaties zijn ambivalent, er is meer dan één antwoord mogelijk. In een oorlog zijn de politieke fronten echter scherper dan normaal en vraagt de scherpe scheiding tussen de partijen om emotionerende en motiverende retoriek. Zo heeft de Tweede Wereldoorlog van Cleveringa tot Wilhelmina voor Nederland iconische welsprekendheid opgeleverd en onderstreepte het Wilhelmus toen telkens het pathoseffect. In deze uitzonderlijke context kwam predikantenwelsprekendheid opnieuw naar voren. De oorlogstijd leende zich bij uitstek voor eenheid accentuerende en emotionerende retoriek. Vanuit het perspectief van politiek taalgebruik wordt een ontwikkeling zichtbaar die vanuit de oorlog doorwerkte tot het einde van de jaren zeventig. De retorische reactie van de gevestigde politiek was na de oorlog vooral: terug naar normaal en naar de rustige en verantwoordelijke bestuurderstraditie. Maar de blijvende onderstroom van gevoeligheid voor geengageerde en emotionerende welsprekendheid vond in de jaren zestig en zeventig een uitweg in emancipatiestrijd. Er waren toen weinig redenaars maar er was veel ruimte voor pathos (hoofdstukken 5 en 6).

De politiek-morele aansporingen van de jaren zeventig vormden de retorische situatie die daarna leidde tot een antiretorische taal die politiek opnieuw tot bestuur wilde beperken. De in de jaren tachtig en negentig zeer dominante bestuurderstraditie bezigde de taal van de bestuurlijke achterkamer nu ook op het politieke toneel. Democratie vraagt echter niet alleen om bestuur en het regelen van de dingen, maar ook om geloof in de mogelijkheden van politiek. Als gevestigde politiek zich alleen voordoet als bestuur, gaat oppositie zich concentreren op alleen maar aanklachten tegen het politieke establishment. Democratische politiek kan moeilijk alleen maar bestuur zijn. Waardestrijd en morele aansporing maken er deel van uit net als debat dat verschillen openbaart en redevoeringen die motiveren en inspireren. Behoefte daaraan verklaart de opkomst van Pim Fortuyn en daarna van de publiekspolitici in de Tweede Kamer. Blijvende electorale onrust suggereert wel dat ook die geen echte uitweg boden (hoofdstukken 7 en 8).

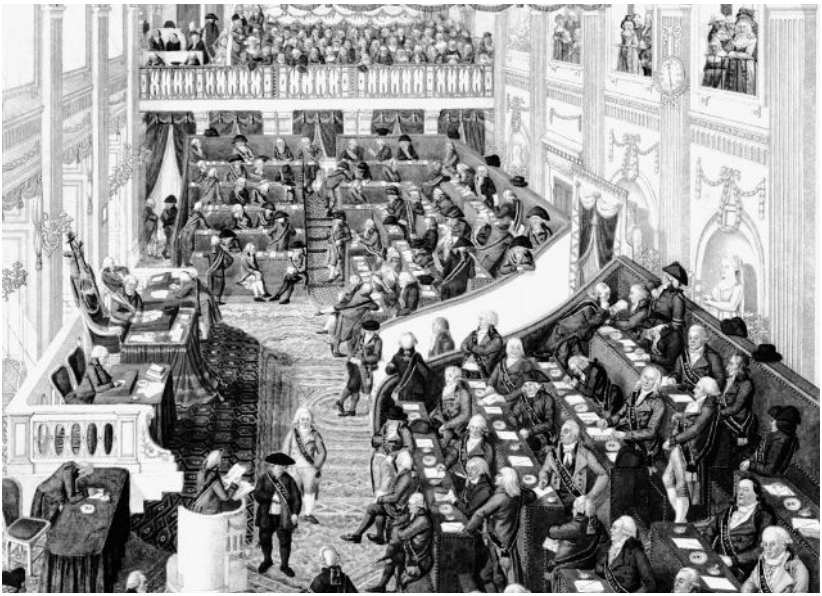
Strijd over de agenda

Politiek debat bepaalt welke onderwerpen gepolitiseerd worden en op de agenda komen.[35] Wie nieuwe onderwerpen aandraagt, wordt vaak verweten dat niet op de juiste plaats of op de juiste manier te doen. Publiekelijk agenderen gaat vaak luidruchtig en dat bevalt bestuurders maar zelden. Het kan puur strategie zijn om tegenspraak en protest te negeren of neerbuigend af te doen. Bestuurders hebben echter wel een punt wanneer nieuwkomers niet verder komen dan lawaai en symbolische schijnoplosingen en er niet in slagen woorden met praktijken te verbinden. In de vroegmoderne tijd was publieke onenigheid problematisch en werden problemen graag in beslotenheid opgelost, maar ook daarna bleef publieke politieke onenigheid ongemakkelijk en bleven vragen terugkomen als: Wie mag meedoen aan het debat? Welke woorden mogen gebruikt worden? Op welke plekken mag politiek centraal staan en worden gedebatteerd? Vanaf het einde van de achttiende eeuw werd politieke onenigheid publiekelijk besproken in de daarvoor bestemde volksvertegenwoordiging. Steeds gebeurde dat ook daarbuiten – parlementen stimuleren als vanzelf ook de discussie in de maatschappij. Debatvergaderingen en welsprekende woordvoerders brachten politiek op veel plaatsen. Maar er was altijd wel weer iemand die betoogde dat politieke meningsverschillen niet thuishoorden in bijvoorbeeld het onderwijs of de kerk en vooral dat het bestuur eigenlijk niet 'politiek' moest zijn dan wel dat politici eigenlijk verheven volksopvoeders waren. Iedere 'nieuwe' plek voor politiek moest bevochten worden en als politiek even overal leek te zijn, werd die daarna weer actief ingeperkt – zoals na de revolutionaire periode rond 1800, na de politieke mobilisatie van eind negentiende eeuw en na de Tweede Wereldoorlog.

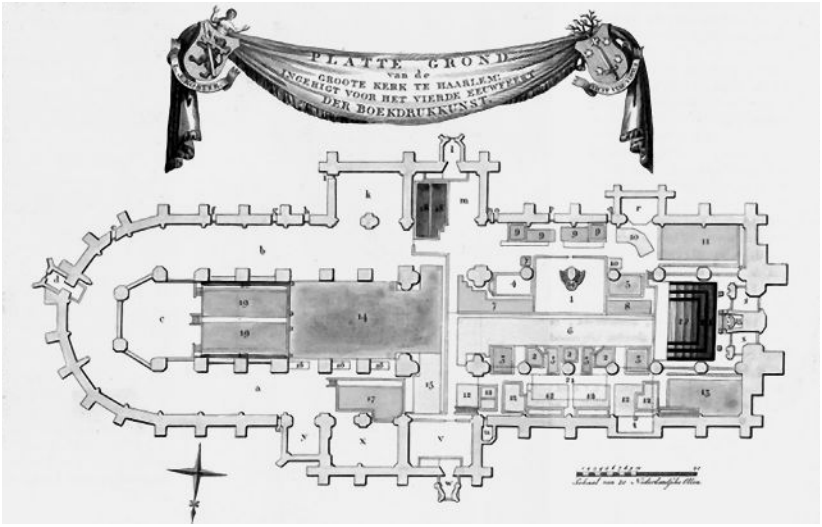
Al deze zaken kun je via gesproken taal bestuderen, maar retorica is breder dan taal alleen. De studie van retorica richtte zich vanaf de klassieke Oudheid op redevoeringen en dat is nog vaak de kern van de discipline, maar het vakgebied is breder. Beeldmateriaal, reclame, imponerende architectuur, van alles kan vanuit de invalshoek van overtuigingskracht bestudeerd worden. Overtuigen is een veelzijdige onderneming. Woorden overtuigen als de goede persoon op de goede

manier de problemen van het publiek aansnijdt op de goede plaats en het goede moment. In dit boek staan gesproken woorden centraal, inclusief de gebaren en non-verbale communicatie die ook al beschreven werden toen er nog geen geluids- en beeldopnames waren. Die woorden zijn verbonden met maatschappelijke vragen die ruimte laten voor verschillende maar niet voor alle verwoordingen. Retorische vernieuwing begint vaak met vorm en woorden geven aan maatschappelijke vragen en aan een gemeenschap van gelijkgestemden.

Welsprekendheid is met een publiek verbonden. Om effectief te zijn, moeten redenaars en debaters aansluiten bij wat de maatschappij aanbiedt en wat het publiek kent. Al te origineel moeten ze niet zijn. Zo kunnen we door studie van de tijdgebonden welsprekendheid beter begrijpen hoe politiek in Nederland werkte en werkt. In telkens wisselende retorische situaties gaven redes en debat politiek vorm. De traditie van onretorische welsprekendheid is een van de redenen dat tot dusver weinig geschreven is over de geschiedenis van politieke retorica in Nederland. Dit boek wil de doorwerking van die traditie laten zien, maar ook de andere zaken die – mede daardoor – op de achtergrond belandden. Het loont de moeite daarvoor terug te gaan tot 1796.

De Nationale Vergadering in 1796 door George Kockers. Links voorzitter Pieter Paulus, links vooraan een spreker op het spreekgestoelte. Achterin de volle publieke tribune.

Plattegrond van de Sint-Bavokerk te Haarlem voor de rede van Van der Palm over de boekdrukkunst in 1823, met een reeks categorieën voor de meer dan vierduizend toehoorders. Van der Palm sprak vanaf de preekstoel in vak 1 rechtsboven.

1 Radicale volksvertegenwoordiging en publieke harmonie, 1796-1840

Bestuur en institutionele politiek zijn in Nederland niet altijd teruggeschrokken voor uitbundig pathos en een hoge stijl. In de Nationale Vergadering, vanaf 1796 de eerste landelijke volksvertegenwoordiging, streefden de sprekers redelijkheid na maar wilden ze het publiek ook meeslepen. De onvrede in het land leidde na de Franse inval van 1795 tot politieke veranderingen. Vernieuwers konden hun eigen revolutie doorzetten en in plaats van de oude Republiek met zelfstandige provincies een eenheidsstaat vestigen met een nationaal parlement. De Nationale Vergadering definieerde de nieuwe politiek, die zowel wilde mobiliseren als land en bestuur opnieuw inrichten, wat een lastige combinatie bleek. Toen in het begin van de negentiende eeuw afscheid werd genomen van de revolutie, werd de volgens het establishment uit de hand gelopen politieke onenigheid rigoureus ingeperkt. Welsprekendheid werd populairder dan ooit, maar dan als weg tot harmonie en waarschuwing tegen politieke polarisatie. De vorm paste daarbij. Johannes Henricus van der Palm, een van de populairste Nederlandse redenaars aller tijden, streefde met zijn middenstijl een rustige en aantrekkelijke welsprekendheid na. Ondertussen ontstond er in het noorden van het Belgisch-Nederlandse verenigd koninkrijk (1815-1830) een ingetogen parlementarisme. Zelfs werd de vraag opgeworpen of de Tweede Kamer wel openbaar moest zijn. Ondanks afwijkende stemmen van orthodoxe protestanten en advocaten werd vertegenwoordiging toen ondergeschikt aan bestuur.

De Nationale Vergadering

Een geschiedenis moet ergens beginnen en voor de geschiedenis van nationale politieke welsprekendheid is er geen mooier moment dan 1 maart 1796. Op die dag kwam de Nationale Vergadering, het parlement van de nieuwe Bataafse Republiek, voor de eerste maal bijeen op het Binnenhof. De Nationale Vergadering bestond uit onafhankelijke volksvertegenwoordigers, werd via verkiezingen gekozen en vergaderde in het openbaar. Dat was allemaal nieuw. Ze had bovendien een sterke symbolische waarde, als de tastbare uitdrukking van de revolutie die na de inval van de Fransen een jaar eerder een einde had gemaakt aan de oude Republiek van de onafhankelijke provincies met hun overleg tussen regenten. Op allerlei manieren zouden hier de kernvragen van politieke strijd aan de orde komen: wie mag en kan meedoen, welke woorden mogen er gebruikt worden, over welke onderwerpen wordt gepraat en wie bepaalt de agenda?

Openlijk over politieke vragen debatteren was nieuw en opwindend. Er was naar de openingsdag van 1 maart uitgekeken, het Binnenhof was afgeladen met een enthousiast publiek waarvoor de kleine publieke tribunes in de parlementaire zaal bij lange na niet groot genoeg waren. De vertegenwoordigers kwamen niet toevallig bijeen aan het Binnenhof, al eeuwen het bestuurlijke centrum van de Republiek, de vergaderplek van de Staten-Generaal en de Staten van Holland en de omgeving waar de Oranjes toen nog resideerden. De bestaande vergaderzalen waren te klein voor het nieuwe gezelschap, dat met 126 leden veel groter was dan de enkele tientallen aanwezigen die de besloten vergaderingen van de Staten-Generaal bezochten. De laatste stadhouder, Willem v, had niet lang daarvoor een luxe balzaal laten bouwen aan het Binnenhof en deze zaal gingen de vertegenwoordigers gebruiken.

Net als de zalen van de Franse revolutionaire parlementen vanaf 1789 was ook deze ruimte dus niet voor het nieuwe doel gebouwd. De akoestiek van de zaal was dan ook bepaald niet goed en de balkons voor het publiek waren krap bemeten. Het stond groot enthousiasme niet in de weg, zeker die eerste dag niet. Pieter Paulus werd gekozen als eerste voorzitter of president en toen 'heerschte er eene diepe stilte in de vergaderzaal. Aller oogen waren gevestigd op den Voorzitter; alles was eer-

bied en aandagt, en geen wonder, thans moest die groote verklaaring gedaan en gehoord worden, waarby deeze Vergadering als den Souverein der Bataaven bevestigd werd.' De moderne parlementaire geschiedenis van Nederland begon met hardop uitgesproken woorden die een nieuwe werkelijkheid schiepen: '*Ik verklaar*, dus sprak de President, *in Naam van het Volk van Nederland, het welk Wy hier vertegenwoordigen, deeze Vergadering te zyn het Representeerend Lighaam van het Volk van Nederland.*' [cursief in het origineel] Met deze woorden riep hij de Nationale Vergadering letterlijk in leven. De leden van de vergadering en het publiek juichten en klapten en op het plein van het Binnenhof deed de door trompetgeschal in de stemming gebrachte menigte uitbundig mee. Voorzitter Pieter Paulus vervolgde met een rede van ongeveer een halfuur die aanving en eindigde met een emotioneel appèl. Hij was zich bewust van de ernst van het ogenblik en begon met een drieslag, een stijlmiddel dat retorisch bewustzijn verraadt:

> *Hy is dan eindelyk gedaagd* die lang gewenschte dag, waarop eene Nationaale Vergadering, door het geheele Volk van Nederland verkooren en te zamen geroepen, byéén mag koomen; *hy is dan eindelyk gedaagd*, die groote en doorlugtige dag, waarop de belangen, de algemeene en allergewigtigste belangen des geheelen Nederlandschen Volks met open deuren en als in deszelfs tegenwoordigheid behandeld zullen worden, en aan geene eindelooze raadplegingen meer onderworpen zyn! – *hy is dan eindelyk gedaagd, die dag*, naar welken de grootste mannen onder onze voorvaderen wel gewenscht hebben, maar wiens dadelyk aanweezen zy zich nimmer dorsten voorstellen. [cursiveringen toegevoegd]

Zo'n begin van een rede is uitzonderlijk in de Nederlandse parlementaire geschiedenis. Het pathetische eind mocht er ook zijn met de met stemverheffing verkondigde belofte aan God '*dat wy het Vaderland behouden, of dat wy op onze Posten sterven willen!*' [cursivering in het origineel] Er zou nog vaak aan de belofte herinnerd worden, ook al omdat Paulus twee weken later zelf aan een ziekte zou bezwijken. De speech van de voorzitter was een politieke rede die de principes van de Bataafse Revolutie uitlegde maar hij was ook een gelegenheidsrede om het moment te vieren. Daarbij paste een relatief zware retorische aan-

kleding. De aanwezigen keken ook uit naar zo'n gewichtige start. Hun uitbundige reactie op de verklaring van Paulus bewees het.

Er was ook wel wat om blij over te zijn. Paulus zei dat de democratische nationale politiek niet draaide om de Oranjes en provinciale kliekjes maar om het algemene nationale belang. Dat was niet niets. Enigszins in het voorbijgaan zei hij dat er nu 'met open deuren', om zo te zeggen in aanwezigheid van het hele volk vergaderd werd. De openbaarheid werd tastbaar door het publiek op de tribunes maar werd vooral effectief door de uitgave van de handelingen of het *Dagverhaal*. Dat was een ongekende journalistieke onderneming, gestimuleerd maar niet officieel geregeld door het parlement. Het voorwoord van de uitgever vermeldt dat 'het gordyn van geheimzinnige beraadslaging' nu werd 'weg geschoven'.[1]

Openbare behandeling van de publieke zaak was radicaal nieuw. Weliswaar was weinig echt geheim gebleven in de Republiek, want die had een brede en los geschakeerde elite waarvan altijd wel iemand belang had bij het verspreiden van informatie.[2] Maar principiële openbaarheid was wat anders. Die richtte zich tot het publiek en maakte dat politiek meer dan voorheen een theatraal aspect kreeg, vooral in de beginfase van de Nationale Vergadering, toen alles nieuw was. Er was nu letterlijk een nationaal politiek podium waar politici publiekelijk tegenover elkaar hun zegje deden. Paulus was zich bewust van zijn rol als voorzitter en etaleerde de waardigheid en retoriek die daarbij pasten; hij gebruikte bijvoorbeeld de van het toneel bekende retorische techniek van de betekenisvolle stilte – in het *Dagverhaal* aangegeven door lange liggende streepjes.[3] Politiek kende ook in de oude Republiek wel theatrale elementen maar die waren grotendeels afgescheiden van de besluitvorming en discussie en concentreerden zich op de representatie naar buiten. Overleg was vooral onderhandelen en handjeklap achter de schermen geweest, nu was er een publiek debat over uitgangspunten, denkbeelden en besluiten.[4]

Welsprekendheid in de Vergadering

De politiek uit deze periode en de Nationale Vergadering golden lange tijd als weinig substantieel en theatraal oppervlakkig.[5] Dat oordeel ging voorbij aan het belang van de oefening in democratie en aan de moei-

lijkheid om in de praktijk uit te vinden hoe publieke politiek werkt. Het ging ook voorbij aan het belang van emotionele retoriek voor politieke mobilisatie. Als in Nederland eerder geklaagd werd over gebrek aan politieke welsprekendheid, dan werd daar wel eens bij gezegd dat de rustige Nederlandse politiek daartoe sinds het einde van de Tachtigjarige Oorlog ook weinig aanleiding had gegeven.[6] Nu vroeg de tijd om welsprekendheid en moest die ook nog eens op een nieuw toneel worden ingezet. Niet toevallig trad in 1797, dus tijdens de Nationale Vergadering, Matthijs Siegenbeek als eerste hoogleraar 'in de Nederduitsche Welsprekendheid' aan. Bij zijn begin in Leiden sprak hij over de overweldigende kracht van welsprekendheid die verbonden was 'met de burgerlijke vrijheid'. De welsprekende graaf Mirabeau demonstreerde dagelijks in de revolutionaire Franse Assemblee dat parlementen 'de beste kweekscholen der welsprekendheid' waren. Nog decennia later zag een collega in 'de stormachtige tijden der volslagene *Demokratie*' de beste voedingsbodem voor grote eloquentie.[7]

Dat ging niet vanzelf. Soms liepen zittingen van de Nationale Vergadering uit de hand door rumoer van de leden en van de tribunes, die officieel stil moesten zijn. Ook konden theatrale vertegenwoordigers zich geheel belachelijk maken. Een vaak aangehaald voorbeeld is voorzitter IJsbrand van Hamelsveld. Hij was om te beginnen al een predikant die volgens het *Dagverhaal* de aanroep 'Hemelsche Vader!' niet bij woorden alleen liet: '*Hier verheft de Spreker de oogen en handen ten Hemel.*' Dat was overigens geheel in lijn met de retorische voorschriften voor predikanten uit die tijd: 'de Oogen moeten de Handen volgen, en in het Gebed geopend naar den hemel gerigt worden'. Maar daar bleef het niet bij. Een voorzitter werd telkens voor maar enkele weken gekozen zodat hij de vergadering niet kon domineren. Zolang hij er zat, kon hij echter de vergadering beïnvloeden. Toen de vergadering Van Hamelsveld in diens periode als voorzitter daarop aansprak, sloeg hij zich opgewonden op de borst en riep uit: 'Hier staat *Ysbrand van Hamelsveld*, die nimmer om lief of leed ter regter noch ter slinker zyde is afgeweken, noch zich door eenige bedreigingen deed verschrikken of vervaard maken; maar immer pal stond, zoo als aan een ieder bekend is.' Toen hij over zijn gedrag nogal werd bespot, ontkende hij het later.[8]

Van Hamelsvelds ontkenning en de spot over zijn gedrag laten de

grenzen zien aan theatraliteit in het parlement. Van Hamelsveld overschreed de normen van wat binnen het parlement als serieus en betamelijk gold en er waren ook politieke bezwaren. Zulk vertoon paste op het toneel maar niet in het parlement als plek voor redelijke discussie. Theater mocht daar niet overheersen, daarvan was men ook in deze revolutionaire tijd tenminste in theorie overtuigd. Volgens critici mocht de 'Volksstem niet gesmoord worden door declamatien en gesticulatien, of invocatien, met de handen na den Hemel op te heffen, met de hand op de borst te leggen, met de vinger naar het hart te wyzen: welke men gewoon is te zien op de Preekstoelen'. In een parlement had je weinig aan 'schoonklinkende figuuren der *Retorica*', de discussie moest er simpel zijn en eenvoudig, zonder 'pracht en opsmuk'. De geschiedenis leerde wat er mis kon gaan door 'Orateuren' met alleen maar mooie redevoeringen.[9]

De opvatting dat het parlementaire debat redelijk en rustig in plaats van theatraal moest zijn, zou in de negentiende eeuw prevaleren. In de Nationale Vergadering stond die maatstaf onder druk, want behalve redelijkheid was bezielende geestdrift ook belangrijk. Politiek moest niet alleen redelijk zijn maar moest ook mobiliseren, enthousiasmeren en de maatschappij veranderen. Daarvoor was onbeheerste drift geen pre, maar warme geestdrift en engagement waren dat wel.[10] Verkeerde driften moest je onderdrukken, maar 'de drift voor het algemeen welzijn, niet onbezonnen maar beredeneerd' was juist goed.[11] Met geestdrift van de goede soort kon je het publiek meekrijgen en de gevoelens van dat publiek deden er in directe zin veel meer toe dan voordat er verkiezingen en democratische politiek waren. Toen had het publiek soms ook wel van zich laten horen, maar had het vooral via een omweg zoals met petities of sociale onrust invloed gehad. De omslag naar het publiek was in het laatste deel van de achttiende eeuw voorbereid, vooral vanaf de jaren 1780 in de veelbewogen en gepolariseerde Patriottentijd. Vooraanstaande leden van de Nationale Vergadering hadden toen en bij de omwenteling van 1795 al geoefend met enthousiaste toespraken voor een breed publiek.

Zo had predikant en later prominent lid van de Nationale Vergadering Jacob Kantelaar zich al in de jaren 1780 ontwikkeld tot redenaar. Zijn strijdoproep aan de Patriottenbeweging was zo pathetisch dat een toehoorder erom moest glimlachen maar het verdere gehoor geheel

geïnspireerd raakte. Zijn collega en hoogleraar Van Hamelsveld stortte zich eveneens met overgave in de Patriotse opwinding en riep in 1785 vanaf de kansel in de Utrechtse Domkerk: 'Te Wapen! Vliegt te Wapen! Nederlanders! Rust u toe om Haardsteden en Altaaren te verdedigen!' Pieter Paulus had een generale repetitie voor zijn rede bij de start van de Nationale Vergadering met een openingsrede vroeg in 1795 voor de voorlopige vertegenwoordiging van de provincie Holland. In Brabant gebruikte de radicaal Pieter Vreede in zo'n zelfde context een uitgesproken hoge stijl: 'Burgers! Broeders! Ik moet u aankondigen dat gy vry zyt.' De 'vryheid in haere meeste volkomenheid' stond voor de deur. 'Morgen, morgen, mijne Broeders! zullen wij volkomen vrij zijn. Morgen, morgen, mijne Broeders! zal Bataafsch Braband met de overige Provintiën gelijke Rechten bezitten. Morgen, morgen zal het ter Staatszaal van het Bondgenootschap intreden. Morgen, morgen zal het zichzelven bestuuren. Morgen, morgen, zal het de Vrijheid smaaken!' Er klonken ook andere geluiden. Rutger Jan Schimmelpenninck trad in hetzelfde jaar voor de voorlopige vertegenwoordiging van Amsterdam met een gematigde en – zouden we nu zeggen – rechtsstatelijke redenering.[12]

Nieuwkomers

Veel leden van de Nationale Vergadering waren retorisch dus geen onbeschreven bladen toen ze op het Binnenhof aankwamen. Vanaf de Patriottenbeweging traden bovendien onverwachte nieuwkomers naar voren. Een bijzonder voorbeeld is Peter Philip Juriaan Quint Ondaatje (1758-1818) uit Ceylon, zoals Sri Lanka onder Nederlands bewind heette.[13] De naam Ondaatje was vernederlandst, hij kwam uit een familie van Tamils. Zijn vader was in Utrecht als gereformeerd predikant opgeleid, trouwde een Nederlandse vrouw en werd een preekkanon die terug in Ceylon zijn gehoor tot tranen toe bewoog. Als lid van de maatschappelijke elite stuurde hij zijn zoon naar Nederland om theologie te studeren. Daar kreeg Ondaatje de smaak van het preken te pakken, maar dan in seculiere zin. Hij ging onder meer rechten studeren en werd in het midden van de jaren 1780 de centrale figuur van de Patriottenbeweging in Utrecht. Die stad was toen 'het middenpunt, op het

welk het oog van de gantsche Natie is geslagen.'[14] Toekomstig Amerikaans president John Adams woonde er een van de grootste evenementen bij. Hij schreef aan Thomas Jefferson, ook toekomstig president, dat het volk zijn rechten nog nooit zo nadrukkelijk had opgeëist als hier in Utrecht.[15]

Iemand van kleur uit Ceylon stond met zijn welsprekendheid vooraan. 'Het is bijna onmogelijk te begrijpen,' werd in de negentiende eeuw opgemerkt, 'dat een vreemdeling, een Oostindische, zo veel vermogen [greep] op zo menigte burgers en vreemdelingen heeft.'[16] Toch was dat zo. Ondaatje, 'wiens welspreekendheid alomme bekend'[17] was, was nog geen dertig maar was met zijn politiek-retorische vermogen leider van de beweging. Van sommige publieke optredens is een schriftelijk verslag overgeleverd. Hij stelde zich voor als 'de redelyke stem' en 'de rechtmatige begeerte en het uitgedrukte verlangen van de Volkstem'. 'Rond en openhartig' spreken tegen de autoriteiten, *speaking truth to power*, dat was de leidraad. Het 'gordyn' moest voor de 'gefolterde Vryheid' worden weggetrokken, de 'volkomen verbreking' van de 'kluysters' was nabij: 'geen Meesters, dan God, 't Volk en de Wetten!' Ondaatje was woordvoerder van een burgerpetitie bij de vroedschap of gemeenteraad.

De autoriteiten waren gepikeerd vanwege de gekozen 'bewoordingen welke de Vroedschap liefst niet wil inzien of in aanmerkinge neemen' en omdat de petitionarissen zich opwierpen 'als de stemme des geheelen volks'. Ondaatje doorbrak met zijn uitdagende presentatie de gewoonte dat petities door een onderdanige toon demonstreerden dat ze een concreet punt wilden veranderen maar de autoriteiten niet in twijfel trokken. Hij liet het er niet bij zitten en kon in maart 1785 zijn zegje doen in de vroedschap. Hij en zijn medestanders konden bij tegenwerking niet 'instaan voor de akelige en dreigende gevolgen, die noodwendig daar uit zullen voortvloeyen'. Een protesterende menigte drong de vergaderplaats binnen en de vroedschap haalde bakzeil. Nog bijna honderd jaar later werd het voorval aangehaald om te betogen dat het gewone volk hooguit schriftelijk zijn mening mocht geven, want wie zou een 'Volksleider, zoo wel bespraakt als ONDAATJE' ook maar 'ééne minuut gehoor verleenen'? Dan was oproer het onvermijdelijke gevolg.[18]

Ondaatje bespeelde de massa als een democraat en een moderne populist – 'ik spreek, zo als ik denk', zo omschreef hij zijn 'rondborstig character'. Zijn gefrustreerde tegenstanders maakten hem uit voor 'zwart ondier' en 'Asiatisch vreemdeling', 'wiens aangezicht de duidelijkste kenmerken draagt van zijn slaafsche afkomst'. Zijn overwicht was echter juist het zelfvertrouwen van iemand uit de Ceylonese elite die in Nederland makkelijk integreerde. Als woordvoerder stelde hij eisen en koos hij een nieuwe politieke toon.[19]

Speeches werden in de Patriottenbeweging en opnieuw in 1795 grotendeels gehouden voor een tamelijk eensgezind publiek. Volgens procedures en regels debatteren met geharnaste tegenstanders was er niet bij geweest. De leden van de Nationale Vergadering hadden in de praktijk geleerd hoe ze een rede konden houden, maar het lag met hun ervaring voor de hand dat ze zich aanvankelijk eerder gedroegen als redenaars voor een gelijkgestemd publiek dan als debaters met andersdenkende collega's. Ook had alles in de voorgaande jaren ertoe bijgedragen om de politieke taal een geëxalteerd karakter te geven. Oproepen tot de strijd, verontwaardigde aanklachten en uitbundige vieringen van revolutionaire successen leenden zich allemaal uitstekend voor grote woorden in een emotionerende hoge stijl. Dat veel vertegenwoordigers meer optraden als redenaar dan debater had ook met de aard van hun voorbereiding te maken. De afgevaardigden prepareerden hun verhaal op papier en gaven dat na afloop aan de redacteur van het *Dagverhaal*. Ze droegen hun uitgeschreven betoog vaak alsnog voor terwijl voor hen al verschillende malen precies hetzelfde was betoogd.[20] Zo leek het parlement in het begin wel een verzameling losse redevoeringen. Debat bleef een lastig genre, ook al omdat de meeste leden van de Nationale Vergadering principiële voorstanders van open uitwisseling waren, maar tegelijk meenden dat ze de waarheid in pacht hadden en eigenlijk alleen min of meer gelijkgezinden als discussiepartners accepteerden.

Veel leden hadden ervaring opgedaan in gelijkgezinde clubs en bijeenkomsten in de politieke sfeer van de Patriottentijd en in de meer algemeen culturele omgeving van letterkundige en wetenschappelijke genootschappen. Tot de Patriottentijd waren genootschappen niet rechtstreeks politiek. Ze waren wel op mondelinge overdracht gericht

en bevorderden dus presentatievaardigheden en het relatief open gesprek onder deskundigen en belangstellenden. Dat ging doorgaans gereglementeerd en in een beschaafde uitwisseling tussen de aanwezigen die binnen de muren van het genootschapsgebouw elkaars gelijken waren. Ook die ervaring namen de afgevaardigden mee naar Den Haag, zodat ze afgezien van het buitenlandse voorbeeld van de parlementen in Londen en Parijs ook enig bewustzijn hadden van wat er nodig was voor een 'beschaafd' parlementair debat. Bovendien was er in de Patriottentijd in genootschappen geredevoerd over onderwerpen als 'wat is de beste staatsvorm'. Het grote verschil was dat dat nu allemaal gebeurde op het verheven nationale toneel onder het toeziend oog van een geëngageerd publiek ter plekke of publiek dat naderhand het *Dagverhaal* las.[21]

Ondertussen was de aandacht van en voor het publiek ook bij het toneel sterk toegenomen.[22] Het publiek in de schouwburg werd actiever en assertiever, liet van zich horen en beïnvloedde de repertoirekeuze. Helden uit de klassieke Oudheid kregen een actuele betekenis en er werden zelfs spreekgestoeltes gebruikt op het toneel. Het toneel werd gepolitiseerd terwijl de politiek aspecten van het toneel overnam. Dat verschijnsel deed zich toen nog sterker voor in het Frankrijk van de Revolutie.[23] Door het beeld van de Nederlandse politiek als droog en sober valt het ook in Nederland nogal op. Meer nog dan elders heeft de vergelijking van politiek met theater hier een negatieve connotatie. In de late achttiende eeuw ontleende de politiek echter theatrale middelen aan de schouwburg en zelfs aan de kansel.

Predikanten

In Nederland beperkte de retorische theorie zich vaak tot maar twee soorten redevoeringen: de 'kansel' en de 'balie', de predikant in de kerk en de advocaat in de rechtszaal.[24] Vertegenwoordigers van beide genres waren prominent in de Nationale Vergadering. Een op de tien afgevaardigden was predikant geweest. Dat was beduidend minder dan het aantal juristen maar toch opvallend, want predikanten als Willem Anthonij Ockerse, Jacob Kantelaar, Jan Konijnenburg en Van Hamelsveld speelden een vooraanstaande rol in de Bataafse Revolutie en waren allen lid